

- Težak, S. 1998. *Teorija i praksa nastave hrvatskoga jezika II*. Zagreb.
- Težak, S., Babić, S. 1992. *Gramatika hrvatskoga jezika*. 7., izmijen. i dop. izd. Zagreb.
- Vijeće za kulturnu suradnju. 2005. *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje*. Zagreb.
- Visinko, K. 2007. Proces stjecanja pismenosti. In: Češi, M., Barbaroša-Šikić, M. (eds.) *Komunikacija u nastavi hrvatskoga jezika*. Zagreb: 118-125.

О неким одликама ресавске редакције у српском средњовековном преводу византијског *Земљорадничког закона**

Владимир Поломац (Крагујевац)

1. Уводне напомене

Почев од средине XIV, а израженије у првој половини XV века, у српској се писмености – познато је – могу пратити бројне граfiјске и правописне промене које настају „као резултат дугог процеса правописне еволуције српских текстова, процеса који је у великој мери био аналоган са процесом бугарске правописне реформе патријарха Јевтимија“ (Недељковић 1965: 475)¹. Ове промене – познато је такође – у нашој науци обично се подводе под термин *ресавски правопис*². Но, будући да се у наведеном периоду одређене промене могу пратити и на палеографском³, али и на језичком плану⁴, као и с обзиром на идејну подлогу ових промена⁵ – овде смо, по угледу на рад академика И. Грицкат (1978), користили термин *ресавска редакција*.

У раду су истражене неке карактеристичне одлике ресавске редакције у српском средњовековном преводу византијског *Земљорадничког закона* (Νόμος γεωργικός) – једном од најзначајних српских средњовековних

* Рад је урађен у оквиру научног пројекта 148024Д (*Српски језик и друштвена кретања*) који финансира Министарство науке Републике Србије.

¹ О односу српског и бугарског правописа у време патријарха Јевтимија уп. и Мошин (1964: 470-471), и Младеновић (2004/2005).

² О ресавском правопису је веома много писано у нашој науци. Уп. само Мошин (1964), Недељковић (1965, 1967, 1971), Грицкат (1978), Јерковић (1980).

³ О палеографским посебностима ресавске епохе уп. само Ђорђић (1991: 107), Јерковић (1996).

⁴ Уп. само у старијим преписима *Душановог законика* повратак на старије облике деklinације и конјугације о којима говори Грицкат (1978: 117).

⁵ Нова духовна струјања током XIV века условљавају потребу за проверавањем, ревизијом и исправљањем садржине богослужбених књига, као и за стварањем нових словенских превода полазећи од најаутентичнијих грчких оригинала чије су колевке биле манастирска средишта на Светој Гори. Више у Младеновић (2004/2005: 178-179), Мошин (1964: 470-471).

правних споменика из прве половине XV века, највероватније из његове друге или треће деценије⁶.

Досадашња проучавања овога рукописа углавном су се одвијала под окриљем историје српског или византијског средњовековног права (уп. само Радојичић 1955, Благојевић 2007), или ређе под окриљем историје српске средњовековне књижевности (Богдановић 1978, Трифуновић 2004). Посебних историјскојезичких студија о овоме рукопису до сада – колико нам је познато – није било⁷.

Овом приликом детаљније смо истраживали присуство палеографских и правописних одлика ресавске редакције, док смо истраживање језичких одлика рукописа оставили за другу прилику.

Истраживањем смо обухватили дакле: 1) употребу нових словних облика карактеристичних за ћирилицу ресавског периода⁸; 2) употребу графеме <ѡ>, како у позицијама карактеристичним за ресавску редакцију (предлози и префикси *вѡ/вѡ-*, *сѡ/сѡ-*, *вѡз/вѡз-*, предлог *кѡ*, заменички корен *вѡс-*), тако и у осталим позицијама; 3) употребу графеме <ѣ> у функцији обележавања /и/ испред /ј/; 4) употребу графеме <ѡ> на етимолошком месту; 5) употребу графеме <с> у вредности /з/; 6) доследнију употребу графема <ѡ>, <ѡ>, <ѡ> и <ѡ>; 7) фреквенцију писања акцената и спирита; 8) употребу новије интерпункције (писање запете, и употреба тачке на доњој линији реда); 9) употребу графеме <а> у функцији обележавања гласовне секвенце [ја] у

⁶ Рукопис законика има укупно 5 листова, односно 10 страница (1 лист је изгубљен), и налази се на самом почетку *Зборника правних и догматско-полемичких састава* (укупно 357 листова + 1 лист), који се данас чува у манастиру Хиландару под бр. 466 (в. Богдановић 1978: 178, Благојевић 2007: 7, 11). Иако се у самом рукопису не налазе подаци о години и месту настанка, захваљујући постојању водених знакова („маказе“ и „три брда“) на листовима хартије, рукопис је још средином прошлог столећа датиран у другу или трећу деценију XV века (Благојевић 2007: 11).

⁷ Располагамо само једном општом и недовољном, али у великој мери тачном констатацијом Д. Богдановића (1978: 178) да је рукопис писан полууставом XV века, српском редакцијом и мешаним рашко-ресавским правописом.

⁸ Уместо термина „полуустав“ који користи и Д. Богдановић (1978: 178) употребљавамо термин „устав ресавског периода“ (Јерковић 1996, 2004). Инвентар нових словних облика карактеристичних за устав ресавског периода – према Јерковић (1996: 90) – обухвата: „уставни облик ѡ, ѡ, ѡ у словној вредности, троного т, затим већа слова: бубњевито и бубрежасто в, широко е, о и е, издужено и и, високо јер и ѡ, з са високом главом, високо т са пречком преко стуба и у облику седмице“.

поствокалском положају, као и употребу графеме <ѡ> или <ѡ> у функцији обележавања гласовне групе [је].

Резултати истраживања – колико је год било могуће – посматрани су на ширем плану, поређењем са стањем осталих српских средњовековних световних споменика исте епохе, повеља и писама последње четвртине XIV и прве половине XV века, као и старијих преписа *Душановог законика*.

Приликом истраживања полазили смо увек од фотографија рукописа објављених у последњем издању *Земљорадничког закона* које је приредио академик М. Благојевић (2007). Наравно, од непроцењиве користи били су нам и издање текста и превод, као и зналачки коментари чланова закона истог аутора.

2. Преглед палеографских одлика

2.1. У рукопису је запажено присуство већег броја словних типова карактеристичних за устав ресавског периода.

2.1.1. Забележено је слово <ѡ> које се употребљава доследно у функцији обележавања вокала /и/ испред /ј/ (примере в. у т. 3.2.), као и присуство слова <с> у словној, а не само у бројној функцији (примери и објашњења у т. 3.4.).

2.1.2. Поред *танког јера*, у рукопису је присутно и *дебело јер* (о функцији овога знака в. т. 3.1.), а у великом броју случајева и тзв. *треће јер*⁹, које је приређивач текста закона, академик М. Благојевић, увек доносио као *дебело јер*, што смо и ми – у недостатку бољег решења – прихватили у овом раду.

⁹ Термин проф. Ђорђа Трифуновића (цитирано према Савић 2006: 308, напомена бр. 25). У питању је „заправо недефинисано јер, за које не можемо тврдити ни да је дебело, ни да је танко. То може бити због писарева склоности да ставља украсе на завршетке слова, или због карактеристичних потеза пера; можда се заиста ради о посебном, хибридном слову исписаном са елементима оба (слично су најстарији споменици имали хибридно „јус“), или је тек тако збуњујући пример“ (Савић 2006: 308). На овакво јер вероватно мисли и И. Грицкат када поводом Студеничког преписа *Душановог законика* констатује: „На неколико места полугласнички знак има сличности са ѡ, зато што је писар почињући да пише ово слово стављао мали *змах* у облику цртице (...)“ (Грицкат 1981а: 68).

За нас је овде од посебног значаја варијанта овога *трећег јера* са продуженим стубом, која подсећа на палеографску варијанту *дебелог јера*, тзв. *високо јер*. Забележен је релативно велики број примера¹⁰:

- (1) вѣ I/12¹¹, IV/21, V/20, поскѣтъ I/13, единъ II/17, поскѣтъ II/24, штыцетити III/15, поѣмѣ IV/14, волѣвъ IV/16, дастъ V/5, нѣтъ V/19, единъ V/24, възметъ VI/8, вѣдетъ VI/11, вѣзкомъ VII/9/10, поѣмника VIII/17/18, тѣцеты VIII/12/13, метѣцетнѣ VIII/18, оубивѣ VIII/26.

Високо јер поуздано је идентификовано у мањем броју примера:

- (2) тѣцетнѣ IV/13/14, оумѣтъ VI/15, сътворитѣ VII/25, въздадѣтъ IX/23, тѣцеты X/21/22.

2.1.3. У рукопису преовлађује уставни облик слова <ѣ> са косим стубом, а у великом броју примера и нешто дужим левим привеском. Високо <ѣ> је забележено у релативно великом броју примера, са варијацијама које се тичу дужине стуба, као и питања да ли таласаста пречка сече стуб (у највећем броју примера) или належа на њега (у знатно мањем примера):

- (3) поѣмѣвати I/4/5, нивѣ I/12, свѣтъ I/24, сѣме II/24, вѣжитѣ III/12, дѣлателю III/15, вѣдѣщ III/20, свѣтѣють III/27, тѣноѣвъ IV/4, дѣлателю IV/25, вѣлѣпѣти IV/26/27, сѣчивѣмъ V/6/7, вѣѣцетѣ VII/17/18, нивѣ VI/18, дѣво VI/25/26, невѣдѣннѣ VI/29, штыцетѣ VII/32/VIII/1, вѣтѣ IX/3, пѣвѣ IX/27, в(т)цѣпѣданнѣ X/15, вѣдѣщ X/19, помнѣннѣ X/29/30.

2.1.4. Троного <т> је забележено у великом броју примера¹², од којих само илустрације ради наводимо мањи број:

О неким одликама ресавске редакције у спрском преводу *Земљорадничког закона*

- (4) вѣти I/4, твоѣ I/8, твоѣтъ II/5, въздадѣтъ II/7, вѣставитѣ III/9, иматѣ III/10, вѣсти IV/7, платитѣ IV/19, дастъ V/5, штыцетит(ѣ) се V/8/9, тѣстѣ VI/5, кто VI/12, вѣдетѣ VII/5, мѣсто VII/10, таже VIII/5, запоѣсчитѣ VIII/6, тоужде IX/5, плоть IX/6, вѣвит(ѣ) се X/7, штыцетит(ѣ) се X/8, итд.

Забележено је високо <т> са таласастом пречком преко стуба, а у нешто мањем броју примера и високо <т> са пречком у облику седмице.

Највећи број потврда, као што је и очекивано налазимо у финалном положају испред јера:

а) високо <т> са таласастом пречком преко стуба:

- (5) в(о)поѣмѣтъ II/18, вѣжитѣ III/12, штыцетѣ III/16, иматѣ III/24, вѣжетѣ III/28, вѣдетѣ III/30, сѣвѣкоупитѣ IV/6, сѣвѣдет(ѣ) се IV/24, погнѣметѣ V/12/13, вѣжетѣ VII/31, штыцетит(ѣ) се IX/7, вѣвѣст(ѣ) се IX/31, лѣтъ IX/32, сътворитѣ X/26;

б) високо <т> са пречком у облику седмице:

- (6) възвѣтѣтъ I/18, дѣжетѣ II/22, възметѣ II/25, поѣметѣ II/30, странствѣтъ III/12, насадитѣ III/22, свѣтѣють III/27, иматѣ III/30, сътворитѣ IV/18, сѣвѣтъ VII/8, поѣсчитѣ VII/11, вѣдетѣ VIII/17, вѣждѣтъ(ѣ) се IX/5.

Нешто мањи број примера налази се у вези са сугласником:

а) високо <т> са таласастом пречком преко стуба:

- (7) странствѣтъ III/12, власти III/14, что III/15, IV/12, ничто III/20, мѣста III/26, вѣласть III/29, пастырь IV/9, дастъ VI/10, повѣсѣтъ VIII/5/6, самовластно IX/29;

б) високо <т> са пречком у облику седмице:

- (8) ничтоже II/30, мѣстѣ III/24, мѣсто III/29x2.

И у нашем рукопису забележени су лигатурни спојеви високог <т> са <ѣ> и <в>:

а) високо <т> са пречком преко стуба у споју са <ѣ>: *твоѣти* II/4, *странствѣтъ* III/12, *сътворитѣ* IV/18, *вѣвѣствовѣтъ* IV/22;

б) високо <т> са пречком преко стуба у споју са <ѣ>: *вѣтѣвѣтъ* III/31;

в) високо <т> у облику седмице у споју са <в>: *мнѣвѣства* IV/16.

¹⁰ Напомињемо посебно да су овде дати примери који су нам се чинили неспорни. Један мањи број примера смо изоставили будући да је на снимку било готово немогуће уочити и разврстати све прелазне типове.

¹¹ Приликом навођења примера римским цифрама обележавали смо страницу рукописа (I–X), а арапским цифрама и број реда у коме се налази пример.

¹² Посебно треба напоменути да је забележен и велики број примера у којима налазимо прелазне облике од једноног до треног <т>. Највише је примера који подсећају на двоног <т>, а у којима се леви привезак спушта до половине стуба, или чак до доње линије, а десни привезак остаје краћи. Овакви примери би могли да сведоче како је треног <т> могло настати и у уставу, а не само бити преузето из брзописа.

У једном броју примера налазе се ови словни облици и изван типичних позиција:

а) високо <т> са пречком преко стуба: *дѣлатела* II/19, *штѣцетити* III/15, *штѣцетѣт(ь)* се III/18, *дѣлатель* III/21/22, *тъцетнѣ* IV/13, *штѣцетит(ь)* се V/9/10, *разшрити* III/25, *вратъ* V/19, *платъ* IX/30;

б) високо <т> у облику седмице: *харакосати* III/29, *дѣлатела* IV/25, *врата* VIII/12; у два примера и у иницијалном положају: *тъчѣ* II/20, *таковы* VII/5.

2.1.5. У рукопису закона налазимо тзв. широко *ѣ* којим се обележава гласовна секвенца [јѣ], најчешће у иницијалном положају:

(9) *ѣдинѣ* I/18, *ѣм(ь)же* I/24, *ѣго* IV/6, V/6, 18, VI/8, 9, 20x2, VII/11, 15x2, 26, 31, VIII/5, 21, *ѣмѣ* IV/26, VII/16, VIII/8, IX/7, *ѣгѣ* III/10, IV/8, VII/2, 18, VIII/7, X/20, 22, *ѣѣ* III/20, *ѣже* III/26/27, VIII/22, *ѣдинѣ* V/24, *ѣ* V/27, VI/6, 30, VII/13, 19, VIII/6, *ѣдино* VI/11, *ѣс(ть)* VI/15, VIII/18, *ѣще* VIII/6, *ѣдиноу* VIII/19, X/4, *ѣликѣ* IX/19, *ѣмоу* VII/32.

Насупрот овима стоје малобројнији примери са обичним <ѣ> у овој позицији:

(10) *ѣс(ь)* I/15, *ѣдина* I/27, *ѣдинѣ* II/17, *ѣго* II/27, *ѣѣ* III/4, *ѣ* III/26, VIII/4, *ѣмѣ* IV/12, *ѣс(ь)* V/16, *ѣс(ть)* VI/15, *ѣ[гѣ]* VII/2, *ѣдиноу* X/4.

У малом броју примера налазимо широко <ѣ> и у медијалном и у финалном положају:

(11) *ѣѣт(ь)* се V/32, *ѣматраѣтѣ* VI/25, *ѣѣми* IX/13, *ѣѣѣтаѣмѣ* X/3, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/21; *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/12, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VI/5, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/21, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/9.

О бројнијим примерима са обичним <ѣ> и са лигатуром <ѣ> у овим позицијама в. у т. 3.8.

2.1.6. У неколико примера у иницијалном положају забележено је и широко <о>:

(12) *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/9, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/28, *ѣ* IV/29, X/32, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VI/22, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/14, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/20, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/3, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/28.

У овој позицији наравно претеже *ѣ*, која у неколико случајева има и брзописни облик:

О неким одликама ресавске редакције у спрском преводу *Земљорадничког закона*

(13) *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/24, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* III/13/14, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/15, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/16, VI/27, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/16, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/7/8, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VI/24, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/7, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/5.

У нешто мањем броју примера налази се у унутрашности и на крају речи нешто веће и округло <ѣ>, за које нам се чини да се обликом приближава широком <ѣ>. Исп. само *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/24, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/17, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/27, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/5, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/11, итд.¹³

2.1.7. У релативно великом броју примера забележен је у рукопису облик слова <ѣ> са високом главом:

(14) *ѣѣ* I/22, III/29, VI/23x2, VII/14, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* II/31, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* III/25, 31, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/12, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/21, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/21, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IV/23, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/4, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/14, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* V/31/32, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VI/2, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/6, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/13, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/15, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/17, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/20, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/9, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VIII/16, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/13, 17, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/23, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/30, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/33, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/21, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/25/26, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/28, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/31.

2.1.8. У рукопису смо забележили само бубњевито (не и бубрежасто) <ѣ>, и то само у једном примеру у бројној вредности (<ѣ> I/11), док су широко <ѣ>, као и издужено <ѣ> и <ѣ> непознати.

3. Преглед правописних одлика

3.1. Писање графеме <ѣ> у позицијама карактеристичним за ресавску редакцију у *Земљорадничком закону* недоследно је спроведено. У писању предлога *ѣѣ*, *ѣѣ* и *ѣѣ* и префикса *ѣѣ-*, *ѣѣ-* и *ѣѣ-* преовлађује употреба танког јера. Нешто више примера са графемом <ѣ> у духу ресавског правописа налазимо само у предлогу и префиксу *ѣѣ/ѣѣ-* и префиксу *ѣѣ-*: *ѣѣ* IV/10x2, 21, V/20, VI/8, 14, 24, VIII/17, 30 (на супрот 38 примера у којима стоји *ѣѣ*); *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* I/19, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* III/11, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* VII/19, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* IX/9, *ѣѣѣѣѣѣѣѣ* X/21 (на супрот 19 примера у којима стоји *ѣѣ-ѣѣѣ-*). У предлогу и префиксу *ѣѣ/ѣѣ-*, у префиксу *ѣѣ-*, као и у заменичком корену

¹³ Прецизан број примера нисмо могли да утврдимо будући да је запажен један број прелазних облика.

вѣс- примери са графемом <ѣ> малобројни су (*сѣ* I/27, *сѣтворитѣ* X/25, *сѣтворитѣ* X/26; *вѣшѣдѣ* I/12/13, *вѣхушѣиѣн* IX/11, *вѣнѣдѣтѣ* IV/16/17, *вѣсоу* VIII/28/29), док у предлогу *кѣ* у потпуности изостају.

Овим позицијама треба придружити и обележавање изговорног полугласника у везнику *нѣ*. У нашем рукопису налазимо приближно подједнак број примера са графемама <ѣ> и <ѣ>: *нѣ* III/26, VII/9, VII/31, VIII/26, X/15; *нѣ* I/15, II/24, V/8, 23, VI/22, 25, IX/7.

Особеност рукописа представља висока фреквенција употребе графеме <ѣ> у финалној позицији (укупно 72 примера)¹⁴:

- (15) *дѣлателѣ* I/11, III/11, *ствѣрѣженіемѣ* I/25, *вѣдетѣ* I/26, IV/12, VI/11, *вѣздадѣстѣ* II/7, IX/23, *единѣ* II/17, V/24, *пѣиметѣ* II/30, VIII/21, *вѣзѣмѣ* III/8, *тѣспѣ* IV/8, *тѣцетнѣ* IV/13, 13/14, *пѣиѣмѣ* IV/14, *болѣвѣ* IV/16, *безѣ* IV/23, VIII/9, *дастѣ* V/5, *сѣчивѣмѣ* V/6/7, *вѣргѣ* V/7, *вѣзметѣ* VI/8, *оуѣметѣ* VI/12/13, VIII/12, *нѣмѣ* VI/14, *падѣ* VI/25, *сѣнѣдѣ* VII/22, *сѣтворитѣ* VII/24, X/6, *вѣпашѣ* VII/32, VIII/8, *вѣземлетѣ* VIII/2, *ствѣрѣливѣ* VIII/8, *г(оспо)д(и)нѣ* VIII/13, 18, X/25, *самостѣрѣлѣ* VIII/15, *оуѣивѣ* VIII/26, *вѣгнѣ* IX/9, 27, *вѣемѣ* IX/9, *д(ѣ)нѣ* IX/21, *динарѣ* IX/21, *лѣтѣ* IX/33, *овѣрѣтаемѣ* X/3, итд.

У малом броју примера графема <ѣ> се употребљава у комбинацији са графемама <р> и <л> у функцији обележавања слоготворних сонаната (*тѣрѣстѣ* VI/5, *вѣрѣтѣ* VIII/12, 14, *вѣстѣрѣсѣ* IX/9; *мѣзѣнѣ* VI/2, *вѣзѣкомѣ* VII/9/10), што је манир познат и другим световним споменицима последње четвртине XIV и прве половине XV века¹⁵.

Графема <ѣ> забележена је у једном малом броју изолованих примера:

¹⁴ Паралелна употреба дебелог и танког јера у функцији обележавања изговорног полугласника (или вокала /а/) довела је до ширења функције дебелог јера, тј. до стварања тзв. безгласног <ѣ> (уп. Младеновић 2004/2005: 181; Младеновић 2007/2008: 82-83). Употреба безгласног <ѣ> у финалној позицији запажена је у два повељама кнеза Лазара. У повељи манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори којом прилаже црку Св. Спаса у Хвосну (1380/1381. год.) налазимо дебело јер у финалној позицији у 23% укупног броја примера (Поломац 2008: 161). Високу фреквенцију (око 11% укупног броја примера) налазимо и у повељи кнеза Лазара о судском спору властелина Црепа (Поломац 2008: 167). За повеље деспота Стефана уп. Младеновић (2007/2008).

¹⁵ Уп. само примере у повељи кнеза Лазара властелину Црепу (крај XIV века) (Поломац 2008: 167), као и у Атонском, Ходошском и Хиландарском препису *Душановог законика* (Грицкат 1978: 125, 129-130).

О неким одликама ресавске редакције у спрском преводу *Земљорадничког закона*

а) у префиксу: *вѣзѣмѣ* III/6;

б) у суфиксу: *мнѣжѣства* IV/16;

в) у корену одређених лексема: *штѣцетити* III/15, *тѣцетѣ* VIII/12/13, *тѣцетѣ* X/21/22, *безѣцетнѣ* X/25/26, *тѣрѣмнѣ* VII/17/18, *мѣзѣ* IV/18, V/31/32, *мѣзѣ* VI/9.

3.2. Као што смо већ напоменули (в. т. 2.1.1.), доследно у духу ресавске редакције употребљава се графема <ѣ> у функцији обележавања вокала /и/ у позицији испред консонанта /ј/¹⁶.

Забележен је један пример у секвенци /и/ + [ја] у медијалном положају (*[Јоуѣ] тѣиѣна* I/2), као и већи број примера ове секвенце у финалном положају:

- (16) *вѣновленіѣ* I/14, *плодѣ* I/14/15, *над(ѣ)плодѣ* II/4, *сѣгласіѣ* II/21/22, *над(ѣ)плѣдѣ* II/25, *пѣнплѣдѣ* II/30, *пѣнплѣдѣ* III/21, *[рѣз]аніѣ* IV/2, *гроздѣ* VIII/16, *свиніѣ* VIII/17, *лозіѣ* IX/8, *соуѣдѣ* IX/33, *сіѣ* X/24, 25.

Релативно подједнак број примера за /и/ + [је] забележен је у медијалном и финалном положају:

- (17) *ствѣрѣженіемѣ* I/25, *невѣрѣженіем(ѣ)* III/27, *пѣиѣмѣ* IV/9, *вѣт(ѣ) сѣ* V/2, 32, *вѣпѣтѣ* V/24/25, *вѣиѣ* VI/3, *оуѣвѣтѣ* VI/22, 29, *сѣвѣтѣ* VI/26, *вѣемѣ* IX/6, *вѣемѣ* IX/13, 17; *пѣѣрѣаніѣ* I/9, *дѣланіѣ* I/9, 14, III/6, *плодѣ* I/10/11, *одѣрѣжаніѣ* II/9, *раздѣленіѣ* II/12, *рѣскојѣтѣ* II/14, *над(ѣ)плодѣ* II/15, *сѣгласіѣ* II/21, *господѣ* III/24, *тѣрѣстѣ* VI/5, *сѣдѣ* VI/13, *испѣщеніѣ* VII/25, *нашѣствѣ* VIII/27, *пѣмнѣнѣ* X 29/30.

Поред једног примера за секвенцу /и/ + [ју] у медијалном (*вѣјот(ѣ) сѣ* X/17), забележено је и неколико примера за ову секвенцу у финалном положају:

- (18) *раздѣленіѣ* II/10, *тѣчѣ* II/20, IX/3, *дѣланіѣ* II/28, VI/12, *раздѣленіѣ* V/21/22, *свиніѣ* VIII/3, 23, *ѣ(т)цѣпѣданіѣ* IX/15.

¹⁶ Употребу ове графеме налазимо и у повељама патријарха Спиридона, повељи монаха Доротеја манастиру Дренчи и у повељи кнеза Лазара о судском спору властелина Црепа (све из последње четвртине XIV века) (Поломац 2008: 162-167), као и у великом броју повеља из прве половине XV века (уп. Јерковић 1996: 110). Од старијих преписа *Душановог законика* Струшки (XIV век) има само зачетке ове правописне појаве, а Атонски, Ходошки и Хиландарски преписи (прва половина XV века) знатно више примера са овом графемом (Грицкат 1978: 121, 124, 129).

У рукопису налазимо и малобројне примере за групе /и/ + [ји] (*невѣдѣнїи* VI/29, *павлїи* X/25), као и један пример за групу /и/ + /јо/: *ивоиѣ-встѣѣжць* V/29/30.

Осим у функцији обележавања /и/ испред /ј/ среће се ова графема и у другим позицијама у малом броју примера:

- (19) [Юѣ]тїїана I/2, пїїмет(ь) I/13, пїїметъ II/30, пїїметъ VIII/21, зѣїца VII/23, оѣїца VIII/28, чїи VII/23, погѣвїїими VII/26.

3.3. За разлику од старијих преписа *Душановог законика* који се – према речима Ирене Грицкат (1978: 118) – доста небрижљиво односе према враћању у употребу графеме <ы>, у нашем је рукопису ова графема присутна у великом броју примера¹⁷.

У корену речи <ы> се доследно среће у етимолошкој позицији:

- (20) быти I/4, бывшѣ II/10, бывшеѣ II/12, выс(ть) IV/12, бывшѣ V/22, выс(ть) IX/20; выше II/17, съвыше VI/29, выше IX/33, X/16; сѣкыѣ IV/4, секыѣ VI/29/30; пастыѣ(ь) IV/4, 9, 14, 20, 25, 27, 29, пастыѣскога VIII/25/26; погыѣ IV/10, погыѣѣи IV/23, погыѣнетъ V/12/13, погыѣнетъ VII/9, погыѣнѣтъ VII/21, погыѣнїїими VII/26, погыѣнѣлъ VIII/29, изгыѣши X/28; ызыкъ V/4.

Враћање у употребу ове графеме проузроковало је извесне несигурности код писара, тако да налазимо и неколико примера са <ы> у корену речи на месту етимолошког /и/: *изыдѣтъ* VII/6, *изыцїѣтъ* III/6, *искѣвїт(ь)* I/6.

Велики број примера са графемом <ы> у етимолошкој позицији налазимо и у наставцима именичке деklinације:

- (21) акуз. мн. м.р. (винѣѣѣѣѣ III/25, IV/17, скѣѣѣѣѣ VII/24, снѣѣѣѣѣ IX/12, класѣ IX/12/13, домѣ IX/28, пѣѣѣѣѣ IX/30), ген.јд. ж.р. (сѣѣѣѣѣ I/17, нивѣ III/7, [жѣ]ѣѣѣ IV/2/3, мѣѣѣѣ IV/18, V/31/32, ѣѣѣѣѣ IV/24, 28, VI/15, VII/13, VIII/12/13, X/21/22, чѣѣѣѣѣ VII/3/4, оѣѣѣѣѣ VII/20, жѣѣѣѣ IX/11, фїѣѣ IX/13,

¹⁷ У повељама кнеза Лазара графема <ы> високо је фреквентна једино у повељи о судском спору властелина Црепа (крај XIV века) (Поломац 2008: 167). За повеље прве половине XV века не располажемо детаљним и прецизним подацима, већ само подацима из повеље деспота Стефана манастиру Великој Лаври Св. Атанасија (1414/1415) („јери се изузетно правилно употребљава“, Јовановић 1999: 163) и повеље великог челника Радича манастиру Кастамониту (1430/1431) (*јери* незнатно преовлађује над <и>, Поломац 2009) и Есфигменске повеље деспота Ђурђа (Ивић 1989: 14).

О неким одликама ресавске редакције у српском преводу *Земљорадничког закона*

- 17, пѣѣѣѣ IX/27, дѣѣѣѣ X/11) и у акуз. мн. ж. р. (ѣѣѣѣ I/5, IX/12, нивѣ I/17, 23, IV/17, мѣѣѣѣ X/17).

Примери у наставцима заменица, придева и бројева:

- (22) таковы VII/5 (ном.јд.); дѣѣѣѣ I/20 (ном.јд.), пѣѣѣѣѣ VIII/4/5 (лок.мн.), сѣѣѣѣѣ IX/33 (ген.мн.); начѣѣѣѣ II/8 (ном.јд.м.р.), господскыѣѣ III/13 (лок.мн.), достѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣ V/3 (ген./лок.мн.), лѣѣѣѣѣ VIII/31 (акуз.јд.м.р.), сѣѣѣѣѣѣ IX/8 (инстр.јд.м.р.), тѣѣѣѣ IX/9, IX/11/12, IX/29 (акуз.мн.ж.р.), тѣѣѣѣѣѣ IX/15 (лок.мн.), мѣѣѣѣѣ IX/31 (акуз.мн.ж.р.), ѣѣѣѣѣѣѣѣ X/16/17 (акуз.мн.м.р.), чѣѣѣѣ X/33 (ном.јд.м.р.).

У облицима глагола употребљава се ова графема доследно у ном. мн. партиципа презента активног:

- (23) пѣѣѣѣѣѣ I/11, сѣѣѣѣ III/19, ѣѣѣѣѣѣ V/22/23, кѣѣѣѣ V/30, мѣѣѣѣ VI/2, сѣѣѣѣ VI/24, 28, ѣѣѣѣ VII/27, сѣѣѣѣ IX/4, сѣѣѣѣ IX/8, кѣѣѣѣ X/11.

Мешање <ы> и <и> налазимо у једном примеру *кѣѣѣѣѣѣ* VI/4 (3.л.јд.през.).

3.4. За разлику од већине световних споменика последње четвртине XIV и прве половине XV века, у рукопису *Земљорадничког закона* налазимо примере употребе графеме <ѣ> у словној вредности:

- (24) снѣѣѣѣѣ III/32, сѣѣѣѣѣѣ III/28, сѣѣѣѣ V/10 (али и звѣѣѣ V/14), сѣѣѣѣ V/32, сѣѣѣѣѣ VII/4, сѣѣѣѣѣѣ VII/21, сѣѣѣѣѣ VIII/27, мнѣѣѣѣ IX/3, ѣѣѣѣѣѣ IX/9, сѣѣѣѣѣѣ IX/30¹⁸.

¹⁸ У српској писмености до XV века – према речима П. Ђорђића (1991: 113) – употребљавало се слово <ѣ> по правилу само за обележавање бројне вредности (6) и редовно се писало као обрнуто латинско слово <с>. У XIV веку почело се то слово писати и као латинско слово <с> и као такво је имало не само исту бројну него и гласовну вредност (/з/). Први забележен пример је из повеље цара Душана Хиландару из 1347. године: *слѣѣѣѣѣѣ* (Ђорђић 1991: 113). У повељама кнеза Лазара ова се графема употребљава искључиво у бројној вредности (Поломац 2006: 50-51). Прегледом последњег издања повеље деспота Стефана (Младеновић 2007) констатовано је исто стање. За повеље деспота Ђурђа не располажемо потпуним подацима, а повеље које смо прегледали на основу објављених снимака (према Ивић 1989, Синдик 1978), необјављених снимака (Архив САНУ), као и на основу издања (Lascaris 1935), упућују на стање као у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана. Неколико примера забележено је у Закону о рудницима деспота Стефана (препис из XVI века) (Јовић 1968/1969: 385).

(29) сѣ I/9, X/9, двѣ I/16, 22, сѣ I/24, двѣ II/5, VI/11, тѣ III/9, 14, VII/9, VIII/25, тѣ IV/10, задѣ IV/11, али и у примерима: таковы VI/5, вѣщшѣ II/7.

Најнижу фреквенцију има *периспомени*: нѣ I/15x2, V/8, мязды IV/18.

3.7. У рукопису налазимо запету написану у релативно великом броју примера (73 пута) у складу са начелима новије интерпункцијске праксе, карактеристичне за ресавски период. Тачка се, међутим, у одређеном броју примера налази и на средини реда, у складу са старијом интерпункцијском праксом. Прецизнији однос старијег и новијег интерпункцијског манира у овом случају није могуће најјасније сагледати, будући да се у великом броју примера на снимку рукописа не може прецизно одредити положај тачке.

3.8. Писање гласовне групе [ја] у поствокалском положају у највећем броју примера спроведено је у духу ресавске редакције, помоћу графеме <а>:

(30) [тоус]тѣиана I/2, посѣаное I/15, посѣати II/23; обновленѣа I/14, плодѣа I/14/15, посѣа I/18, 19, над(ь)плодѣа II/4, пожегаа II/4/5, Праваа II/16, сьгласѣа II/21/22, над(ь)плавдѣа II/25, приплодѣа II/30, приплавдѣа III/21, тѣждаа III/28, [рез]анѣа IV/2, ближшаа V/16, ваѣа V/18, дѣвгаа VII/8, живѣтнаа VII/21, гроздѣа VIII/16, свинѣа VIII/17, лозѣа IX/8, тоуждаа IX/22, соудѣа IX/33, сьнѣднаа X/23, сѣа X/24, 25.

Ипак, у малом броју примера забележена је и старија правописна пракса: *Сласти* IV/7, *Сласть се* VII/10; *своа* VII/7, *когдаѣ* X/23.

Примере обележавања гласовне секвенце [је] помоћу графеме <е> у духу ресавске редакције видели смо у т. 2.1.1. Овде треба додати и примере са <е> и са <ѣ> у медијалном и финалном положају.

Најфреквентнији знак за обележавање гласовне секвенце [је] у медијалном и финалном положају је графема <е>. Примери за медијални положај (укупно 26 примера):

(31) посѣтъ I/13, възвѣщен I/20, 21, створѣженѣмъ I/25, мнѣжѣ I/28/29, имѣен I/29, сьдѣлѣтъ(ь) се II/17, коего II/27, подоваѣтъ II/29, странствѣтъ III/12, коеждо III/17, дѣлаен III/20, невѣженѣм(ь) III/27, поѣмъ IV/9, итд.

Примери за финални положај (укупно 30 примера):

О неким одликама ресавске редакције у српском преводу *Земљорадничког закона*

(32) поѣвѣранѣ I/9, дѣланѣ I/10, 14, III/6, свое I/10, плодѣ I/10/11, посѣаное I/15, ѣдѣжавшее II/7, одѣжанѣ II/9, 12, ѣскоетѣ II/14, над(ь)плодѣ II/15, сьгласѣ II/21, се III/4, 20, сѣе III/20, господѣ III/24, свое IV/18, сѣдѣ VI/13, испѣшенное VI/14, испѣченѣ VII/25, нашьствѣ VIII/27, итд.

Поред обичног <е> и широког <ѣ> употребљава се у одређеном броју примера у складу са нормом рашке правописне школе у овој функцији и графема <ѣ>. Примери за медијални положај:

(33) Подоваѣтъ I/3, своего I/7, ѣскоетѣ II/14, поѣмъ II/22, 26, IV/25, посѣтъ II/24, своемъ III/11, своего III/16, поѣмати III/26, приѣмъ IV/5, поѣмъ IV/14, поѣмъ IV/20, оѣвѣтъ VIII/20.

Примери за финални положај:

(34) праведное II/8, свое II/14, 15, V/32, двое II/29, [се]оѣе VI/3.

4. Закључне напомене

Проведено истраживање показује да је српски средњовековни превод византијског *Земљорадничког закона* на палеографском и правописном плану писан у највећој мери у складу са нормом ресавске редакције.

Рукопис је писан ћирилицом ресавског периода коју карактерише присуство нових словних облика (слово <ѣ>, слово <с> у словној вредности, високо *јер* и *јат*, треного <т>, високо <т> са пречком преко стуба и у облику седмице, широко <е> и <о>, <з> са високом главом). С обзиром на то да досадашња истраживања рукописа ресавског периода нису открила ни један споменик са доследном применом нових „полууставних“ црта, није необично одсуство бубњевитог и бубрежастог <ѣ>, издуженог <и> и <к>, широког <с>.

Правописне неуједначености рукописа тичу се најпре недоследног писања графеме *дебело јер*, а онда и малобројних одступања у писању гласовних група [ја] и [је], као и такође малобројних примера старије интерпункције са тачком писаном на средини реда. Као правописне посебности рукописа издвајају се фреквентна употреба безгласног <ъ> у

финалном положају, употреба слова <ѕ> у словној вредности, као и употреба грчког слова <ψ> у облицима словенске речи *нас*.

Рукопис *Земљорадничког закона* доследније је ресавизиран у односу на преписе *Душановог законика* из XIV и прве половине XV века: незнатно више у односу на Хиландарски и Ходошки препис (уп. Грицкат 1978: 127-135; Грицкат 1981б, 1981в), а знатније у односу на Струшки, Атонски, Студенички и Бистрички препис (Грицкат 1978: 121-127, 136-138; Грицкат 1975а, 1975б, 1981а, 1981г). Иако овом приликом нисмо истраживали језичке одлике рукописа, одређене особине за ову прилику уочене, указују на то да је рукопис у великој мери ресавизиран и на језичком плану. О овоме сведоче одсуство заменичких партикула *-зи* и *-ј* карактеристичних за народни језик, доследно присуство група /шт/ и /жд/ на месту штокавски /ћ/ и /ђ/, доследно присуство форманта *-го* у ген. јд. заменичке и придевске деκлинације, као и формант *-т* у 3.л.јд./мн.през. глагола.

Степен заступљености одлика ресавске редакције у рукопису свакако је у вези са стабилизацијом одлика ресавске редакције у световним споменицима треће деценије XV века, а вероватно одлучније и са чињеницом да је рукопис преведен са грчког оригинала, као и самом личношћу преводиоца.

Литература

- Благојевић М. 2007. *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*. Београд.
- Богдановић, Д. 1978. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд.
- Грицкат, И. 1978. Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. У: *Јужнословенски филолог XXXIV*, 111-147.
- Грицкат, И. 1975а. Језик Струшког преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 1: Струшки и Атонски рукопис*. Београд: 125-157.
- Грицкат, И. 1975б. Језик Атонског преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 1: Струшки и Атонски рукопис*. Београд: 212-220.
- Грицкат, И. 1981а. Језик Студеничког преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 2: Студенички, Хиландарски, Ходошки, Бистрички рукопис*. Београд: 67-72.
- Грицкат, И. 1981б. Језик Хиландарског преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 2: Студенички, Хиландарски, Ходошки, Бистрички рукопис*. Београд: 107-110.

- Грицкат, И. 1981в. Језик Ходошког преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 2: Студенички, Хиландарски, Ходошки, Бистрички рукопис*. Београд: 155-168.
- Грицкат, И. 1981г. Језик Бистричког преписа. У: Беговић, М. (ур.) *Законик цара Стефана Душана, књ. 2: Студенички, Хиландарски, Ходошки, Бистрички рукопис*. Београд: 225-232.
- Ђорђевић, П. 1991. *Историја српске ћирилице*. Београд.
- Ивић, П. 1989. *О језику и правопису у повељи*. У: Ивић, П., Ђурић, В., Ђирковић, С. (ур.) *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*. Београд, Смедерево: 12-20.
- Јерковић, В. 1980. Средњовековне ортографске школе код Срба. У: *Југословенски семинар за стране слависте XXXI*, 19-29.
- Јерковић, В. 1996. Полуустав у српским повељама од краја XIV и током XV века. У: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLII*, 89-113.
- Јовановић, Г. 1999. О повељи деспота Стефана Лазаревића лаври Св. Атанасија из 1414/1415. године. У: *Научни састанак слависта у Вукове дане XXVIII/1*, 155-163.
- Јовић, Д. 1968/1969. О језику Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића. У: *Јужнословенски филолог XXVII*, 365-455.
- Младеновић, А. 2004/2005. Напомене о једној заједничкој особини српског и бугарског правописа у време патријарха Јевтимија. У: *Археографски прилози XXVI/XXVII*, 175-188.
- Младеновић, А. 2007. *Повеље и писма деспота Стефана*. Београд.
- Младеновић, А. 2007/2008. О једној правописној особини у повељама кнеза Лазара и деспота Стефана. У: *Археографски прилози XIX/XXX*, 71-88.
- Мошин, В. 1964. Революције у историји српског правописа. У: *Библиотекар XV/6*, 465-475.
- Недељковић, О. 1965. Правопис ресавске школе и Константин Филозоф. У: Трифуновић, Ђ. (ур.) *Српска књижевност у књижевној критици. Стара српска књижевност*. Београд: 467-475.
- Недељковић, О. 1967. Знаци ударених в српских доресавских рукописах. У: *Slavia XXXVII/1*, 24-32.
- Недељковић, О. 1971. Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. У: Бојић, И., Ђурић, В.Ј. (ур.) *О кнезу Лазару*. Крушевац: 243-254.
- Поломац, В. 2006. *Језик у повељама кнеза Лазара*. Магистарски рад у рукопису. Београд.
- Поломац, В. 2008. Ресавски правопис у повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона. У: *Наслеђе IX*, 155-172.
- Поломац, В. [у штампи] Повеља великог челника Радича светогорском манастиру Кастамониту из 1430/1431. године. У: *Polata knigopisnaia* 38.

- Радојичић, Ђ. Сп. 1955. Српски рукопис Земљорадничког закона. У: *Зборник радова Византолошког института* III, 15-28.
- Савић, В. 2006. Издавање средњовековних српских ћирилских споменика и савремена електронска стара ћирилица. У: *Јужнословенски филолог* LXII, 291-324.
- Синдик, Д. 1978. Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла. У: Милић, Д. (ур.) *Мешовита грађа*, књ. 6. Београд: 181-205.
- Трифунковић, Ђ. 2004. Хиландарски препис Земљорадничког закона. У: *Са светогорских извора*. Београд: 225-239.
- *
- Lascaris, M. 1935. Actes serbes de Vatopédi. U: *Byzantinoslavica* VI, 167-185.

Психолингвистички приступ букварском тексту

Јованка Радић (Београд)

1. Уводне напомене

1.0. Излагање је усмерено на два пратећа проблема наставе почетног читања и писања: (1) врсте и облици издвојених речи у букварским текстовима (тзв. *лексички ниво*) и (2) стереотипност букварских текстова, односно, проблем препознавања предмета интересовања деце најмлађег школског узраста. У раду се повезују налази психолошких истраживања, реинтерпретирана грађа донесена у једној психолошкој студији, и наши подаци добијени на стимулус „напиши реч“. Закључци се изводе на основу тих збирних података.

1.1. На битне разлике између „делова говора“, или врста/класа речи у језику, упућује прастара подела речи на *независне* – оне које су обликом и значењем независне од других речи у реченици, и *зависне* – оне које су и обликом и значењем подређене независним речима¹. У граматички се одавно знало и да у флективним језицима, онима који познају падежне облике, ни сви облици именских речи нису истога ранга – један је облик *независан* (у граматички се назива *номинатив*), а сви други су *зависни* – било од говорне ситуације (*вокатив*), било од реченичног контекста. Тај, независни облик независних речи је јединица која није везана само за говор, већ у свести живи као име сваког физичког предмета (дискретни предмети – *сто, мачка, јабука...* и „просторни“ предмети, тј. квантитети – *несак, лишће, долина...*), и сваког његовог дела који се издвојено спозна (*рука, шака, грана, угао...*), али и свега што као издвојена, или и именички граматикализована јединица постане предмет наших мисли – са неким

¹ Будући да су лингвистичка истраживања током два последња века била претежно усмерена на ФОРМУ (и на контекст), у лингвистици су у други план, или у заборав отишле суштинске, тј. семантичке разлике између зависних и независних речи.